

13. Крالیук П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 52 с.

14. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. 3 нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського брацтва // Україна. Книга 1 – 2. – К., 1924. – С. 121 – 134.

15. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII століттях. – Київ: Рад. школа, 1958. – 210 с.

16. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Т. I. – К., 1898. – 414 с.

17. Петрук Л. П. Освітньо-виховна діяльність братських шкіл України XVI – XVIII ст. / Л. П. Петрук // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ. – Випуск 3 (46). – 2012. – С. 18 – 23.

18. Сен-Симон А. Избранные сочинения. – Т. II. – Москва – Ленинград, 1948. – 486 с.

19. Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївське товариство. – К.: Наук. думка, 1983. – 204 с.

20. Сорочук Л. Культурно-просвітницькі ідеї Кирило-Методіївського товариства // Наукові записки. – 2012. – С. 142 – 152.

21. Тимочко І. Б. Громадсько-педагогічна діяльність культурно-освітніх діячів Волинських братств у системі розвитку загальноосвітніх тенденцій // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2012. – Вип. 3 (46). – 150 с.

22. Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. – Казань, 1898. – 599 с.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ТА ІСТОРІЮ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Микола ВИСОТІН

науковий співробітник

відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

У 90-х роках минулого століття на сторінках альманаху соціальної історії «Одіссей» розгорнулася дискусія з приводу можливості/неможливості досягнення «об'єктивної історії», тобто такої, яка б максимально відповідала дійсності і при цьому задовольняла всі сторони історичного діалогу. Її учасники дійшли висновку, що «об'єктивна історія» в чистому вигляді неможлива, адже історики, які пишуть свої дослідження, – це звичайні люди, підвладні пристрастям і життєвим перипетіям, які неодмінно позначаються

на кінцевих дослідженнях. Зокрема, Арон Гуревич, ідейний натхненник альманаху та його перший головний редактор, висловлював думку про те, що «історик – дитина свого часу, і його праця не може не нести на собі відбитку епохи. Бачення минулого зрештою визначається історичною ситуацією, в якій творить історик. Змінюється перспектива, змінюється й «точка відліку», історія набуває іншого обличчя, отримує нову оцінку» [5, с. 3].

Така позиція загалом підтримується і вітчизняними вченими. Наталя

Яковенко у розвідці «Скільки облич у війни?» зазначала, що, вивчаючи одні й ті самі джерела з історії Хмельниччини, «кожна історіографія знаходила те, що їй боліло: українська – героїку боротьби за соціальне і національне визволення, польська – мужні чесноти «старопольського світу», єврейська – жертвне мучеництво свого народу ... українська історіографія підкреслює величність визвольних змагань; польська модель випуклює саме ті дії противника (а отже, і спричинені ними жертви і руйнування), які підкреслюють його антипольськість; єврейська модель, якщо можна так сказати, «зацікавлена» у якомога більшому числі мучеників зі свого боку» [23, с. 189].

Продовжуючи думку Н. Яковенко, необхідно згадати ще одну концепцію Хмельниччини – російську, яка полягає в цивілізаційній місії Росії, реалізованій шляхом «возз'єднання» в межах однієї держави – Російської – двох братніх народів, російського й українського.

Цікаво, що така ж полярність думок панувала в наукових колах ще в XIX столітті. Найбільш яскраво вона відбилася у творчості однієї непересічної особи – Пантелеймона Куліша, який у своїх дослідженнях поєднав ідеї всіх згаданих історіографічних шкіл. Тож цікаво прослідкувати, як змінювались погляди вченого і під яким впливом це відбувалося¹.

На ранньому етапі своєї творчості П. Куліш, як і більшість українських істориків того часу, стояв на засадах народницької історіографічної школи. Ймовірно, такі погляди сформувались в дитинстві під впливом матері Катерини

¹ Огляд творчого доробку П. Куліша буде зроблено передусім в тій частині, яка відповідає колу наукових зацікавлень автора даної розвідки, а саме – втрат мирного населення Волині від воєнно-політичних і природних катаклізмів середини XVII ст.

Гладківни і сусідньої поміщиці Уляни Мужилівської. Катерина Гладківна, за спогадами самого Куліша, походила зі старовинного козацького роду, який починався «від того Гладкого, що Хмельницький стяв йому голову» [20, с. 234]. А Уляна Мужилівська, судячи з прізвища, була нащадком Силуяна Мужилівського, іншого соратника Богдана Хмельницького, записки якого пізніше видав Михайло Грушевський. До речі, саме ця жінка наполягла на тому, аби Куліш отримав академічну освіту. Спочатку він навчався у Новгород-Сіверській гімназії, а згодом в Київському університеті². Тож дитячий інтерес Куліша набув наукового спрямування.

Становленню П. Куліша на засадах українського романтизму сприяло його знайомство з такими представниками літературно-історичної еліти, як М. Максимович, В. Білозерський, Т. Шевченко та М. Костомаров. До речі, на думку М. Жулинського та Ю. Луцького, «триїця – Шевченко, Костомаров і Куліш – була духовним осердям» [15, с. 5] та «заклала підвалини Кирило-Мефодіївському братству» [19, с. 12; 20, с. 7]. Куліш був близьким до братчиків і підтримував з ними тісний зв'язок. Однак особисто до товариства не входив, про що із посланням на матеріали кримінальної справи та, головним чином, на автобіографію самого Куліша пише дослідник його життя і творчості Євген Нахлік. Отже, Куліш був засуджений до заслання не за членство у братстві. Слідчі «третього відділу»³

² Київський університет П. Куліш не закінчив у зв'язку з тим, що не зміг довести своє шляхетське походження.

³ Третє відділення власної його імператорської величності канцелярії – орган політичного розшуку і слідства Російської імперії, створений 1826 р. з метою боротьби проти революційних і опозицій-

інкримінували йому «дружні стосунки» з його учасниками, а також те, що у своїх творах він «с восторгом описывал дух прежнего козачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства», а також сповідував «чрезмерные мысли о мнимой важности Украины», які могли «поселять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от империи» [7, с. 80–81, 100; 20, с. 8; 21, с. 839].

Захопленню героїкою минувшини сприяло знайомство Куліша з історією античності, зокрема з кращими зразками епічної літератури – «Іліадою» та «Одіссеєю». Під враженням від прочитання цих поем Куліш писав, що «не було в світі люду відважнішого і славнішого від греків і козаків» [9, с. 96]. Намагаючись наслідувати Гомера, який створив свої поеми за народними переказами, Куліш задумав створити «українську «Іліаду» на матеріалах пісень «про давню Україну, про козацьку славу ... про батька Богдана (Хмельницького. – М. В.), як він піднявся на ляхів», яких «по селах ... співають бандурники і кобзарі» [9, с. 96]. З цією метою він здійснив чимало етнографічних експедицій, під час яких записав багато народних пісень та історичних дум. «Де вже я не виїздив по Україні, кого вже не розпитував», – згадував Куліш [9, с. 97]. Зібраний матеріал був виданий 1843 р. у праці «Украина. Од початку Вкраины до батька Хмельницького»⁴ та 1856 р. у двотомнику «Записки о Южной Руси». Обидві збірки цікаві тим, що в них, окрім суто етнографічного матеріалу, Куліш

них рухів та організацій, нагляду за слідством у політичних справах, за політичними тюрмами тощо. До 1865 р. у підпорядкуванні «третього відділу» була також цензура.

⁴ Працю «Украина...» дослідники життя і творчості Куліша вважають саме тією «українською «Іліадою», яку він мріяв створити.

висловив власний погляд на історичні події (козацькі повстання першої половини XVII ст., Хмельниччину, Гайдамаччину та ін.).

Для наукового зростання Куліша велике значення мало також ґрунтовне вивчення ним т. зв. «козацьких літописів», зокрема Величка і Самовидця. Як зазначав Ярослав Дзира, дослідник особливо цінував хроніку Самовидця, до популяризації якої він доклав чимало зусиль. У своїх працях Куліш характеризував її як таку, що «не має нічого рівного собі серед українських джерел» [18, с. 39]. Більше того, першу публікацію літопису 1846 р. було здійснено стараннями Куліша та за списком, віднайденим ним самим. Про це у передмові зазначив видавець літопису Осип Бодяньський. Імовірно, ідея назви даного твору, за яким він відомий до сьогодні, також належить Кулішеві. Як зазначав він сам у написаному ним короткому передньому слові, «деякі з українських літописів не мають певних заголовків та імені літописця. Тому цей літопис, на відміну від інших і для точності посилян, названий «Літописом Самовидця» [16, с. I]. Безпосереднє відношення Куліш мав і до видання інших джерел. За спогадами Ореста Левицького, публікація «Хмельницької хронічки» 1878 р. була здійснена за копією П. Куліша⁵.

Повністю сприйнявши літописну точку зору на історичні події в Україні другої половини XVII ст., зокрема оцінку дій козацьких низів та інших прошарків суспільства, Куліш висловлював класичні для народницької історіографії погляди щодо Хмельниччини. Провину за

⁵ Хмельницький літопис був вміщений у другому (київському) виданні «Літопису Самовидця» як коротка «передісторія» до нього.

створення революційної ситуації дослідник повністю покладав на польське духовенство і шляхту. На його думку, перші послідовно просували унію і нав'язували українцям чуже їм католицизм, другі надмірно експлуатували населення, а особливо селянство – найчисельнішу його верству. Повновладними представниками поляків в Україні Куліш представляв євреїв, які посередництвом інституту орендарства долучалися до економічної експлуатації місцевого населення. Окрім того, на думку Куліша, євреї принижували національну гідність українців, а також різними способами перешкоджали православним відправляти релігійні обряди. Зокрема, заволодівши церквами на правах оренди, вони «за велику плату християнам правити Божу службу дозволяли» [9, с. 72]. Куліш підкреслював, що, усуваючи православну шляхту від управління своєю ж землею («не вільно було нікому з православних жодного уряду тримати» [9, с. 73]), поляки в такий спосіб стимулювали її ополячення та окатоличення («лише тих, хто зробився католиком, не займали» [9, с. 73]). Зображаючи людей, які піддавались меркантильній кон'юктурі того часу, зрадниками національних інтересів, Куліш наголошував, що вони не лише «мову свою ... українську занехали, по-польську цвенькати стали» [9, с. 73], але й гірше від поляків починали утискати колишніх одновірців. До речі, Куліш вважав, що безпосередній кривдник Хмельницького Чаплинський належав до числа саме таких окатоличених українців з роду Чаплів. На цьому етапі Куліш підкреслював відсутність політичних перспектив для українців в межах тодішньої Речі Посполитої. На його думку, православної української шляхти у польському сенаті було мало,

тож поляки, «розбираючи справи, благочестивих винуватили» [14, с. 48]. Особливу увагу Куліш звертав на свавільство польського війська в українських землях. Він писав, що з метою постійного контролю за Україною пани «жовнірство своє по замках становили» [9, с. 72], а ті «жінок і дівчат козацьких ... як хоча нівечили, ... дітей у казанах часом варили, а з жінок лютими муками знущалися» [14, с. 40]. У своїх наукових і художніх творах Куліш зображував козаків українським лицарством і представляв їх єдиним оборонцем та виразником інтересів пригнобленого народу. Через це, на його думку, козацтво зазнавало постійного тиску з боку поляків, які прагнули частково знищити його, а частково поставити собі на службу.

Приблизно в 60–70-х роках Куліш докорінно переглядає свої історичні погляди. До цього передусім спричинилося близьке знайомство з польськими істориками, зокрема Костянтином Свідзінським і Едвардом Рулікоським, та вивчення польської історіографії. Куліш декілька разів відвідував Польщу. Вперше він потрапив туди 1847 р. (коли був заарештований у справі Кирило-Мефодіївського товариства і доправлений до Петербурга). Мешкаючи у Варшаві, Куліш значною мірою проникся тими патріотичними почуттями, які охопили поляків у роки т. зв. «весни народів». Але найбільший вплив на нього справив польський історик Міхал Грабовський. У 1876 р. на сторінках галицького часопису «Правда» Куліш констатував: «Міхалові Грабовському я вдячний більше, ніж кому-небудь в тому, що я тепер в польсько-українському питанні щось розумію» [1, с. 281; 22, с. 88]. А 1893 р., незадовго до смерті, Куліш визнав, що «знайомство з Міхалом Грабовським ... привело мене

до документального вивчення нашого українського минулого, без чого я ніколи б не зрікся наших літописних вигадок, які до кінця днів своїх повторював Костомаров» [1, с. 281; 22, с. 87]. Своє нове історичне «кредо», яке полягало у підкресленні державницької і культурницької місії Речі Посполитої, Куліш сформував, значною мірою сприйнявши погляди Грабовського.

На думку вчених, Річ Посполита володіла природним «правом панування» в українських землях, оскільки не загарбала, а звільнила їх: «...литвини прогнали ... татар, а поляки знову заселили цю безлюдну пустелю» [13, т. 2, с. 312]. Вони «зміцнили безпеку русичів» і таким чином створили умови для повернення на батьківщину місцевого населення, яке до того часу переховувалось «на згрищах, в лісах, болотах і байраках, ... розбіглося в інші землі» [13, т. 2, с. 316].

Дослідники вважали, що в правовому відношенні Україна була подібна до інших суб'єктів Речі Посполитої, у тому числі до Литви і Польщі. Тож будь-яку політичну, економічну, релігійну і національну диференціацію, на якій наголошували українські історики-народники, посилаючись на дані літописів, вони заперечували, оскільки не знайшли підтвердження цим свідченням у джерелах з історії польського державного законодавства. Додатковим аргументом на користь своєї точки зору вони вважали тезу, що будь-які утиски суперечили самому духу національної і релігійної терпимості, породженому поліетнічною природою Речі Посполитої⁶.

⁶ Річ Посполита – ранньомодерна монархія, створена шляхом об'єднання в єдину державу Королівства Польського і Великого князівства Литовського. В різні періоди існування охоплювала частини території сучасних Литви, Білорусі, Польщі,

Економічне пригноблення місцевого населення польським та українським панством Куліш і Грабовський також заперечували. Вони вважали, що тогочасна поміщицька опіка мала батьківський характер і діяла в інтересах кожного селянина. А в умовах нерозвиненості товарного сільськогосподарського виробництва, коли «всі потреби ... обмежувались домашнім достатком ... панам не було сенсу примушувати селян до тяжкої праці» [13, т. 2, с. 311]. Звісно, окремі пани – «любителі іноземних розкошів», а також євреї-орендарі обтяжували підданих надмірними податками, але то були виключення, які не можна абсолютизувати. Українській аристократії вони дорікали за те, що вона, на їхню думку, на відміну від польської аристократії, ніколи не пропонувала своєму народові конструктивної програми. Тож спроби українських народників покласти відповідальність за помилкові дії щодо українців лише на поляків вважали безпідставними [1, с. 280].

Таким чином, Куліш і Грабовський робили висновок не лише про справедливість, але й про корисність польського панування в Україні. Вони вважали, що ця «думка не потребувала нового доведення. Стан України до Хмельницького, її заселеність і багатство говорять про це надто переконливо» [13, т. 2, с. 318]. Маючи на увазі високий ступінь заселеності України, Куліш і Грабовський писали, що саме повстання могло спалахнути лише тоді, «коли країна перебувала у квітучому стані, коли вона була багата і, можна навіть сказати, вільна. Але, разом з тим, збуджена якимись *окремими або місцевими* (виділення наше. – М. В.) *обрами*» [13, т. 2, с. 312].

України, Латвії, Росії, Молдови, Словаччини, Естонії.

До числа таких «образ», які, зрештою, призвели до вибуху великого повстання 1648 р., вчені передусім відносили свавілля коронного війська в Україні та намагання уряду Речі Посполитої поставити під свій контроль козацьке військо. До речі, українські повстання першої половини XVII ст. Куліш і Грабовський розглядали як «військові бунти, заколоти черні та громадянські війни (wojna domowa)» [13, т. 2, с. 316], які були спрямовані не лише проти жовнірів, польських панів та ополяченої української шляхти («ляхів» і «недоляшків»), але й проти тих, «хто бажав порядку і спокою, і в кого було що пограбувати» [13, т. 2, с. 317].

Головну причину невдоволення українців дослідники вбачали у свавільних діях польського вояцтва. Але констатуючи, що «постої ... жовнірів в містах і селах супроводжувалися завжди великим самочинством, бійками і пригнобленням жителів» [13, т. 2, с. 309], вони, разом з тим, нівелювали ці обставини, зазначаючи, що «подібні образи й утиски військові люди заподіювали мирним людям по всій Польщі. А тому немає нічого дивного в тому, що на Україні вони розпоряджалися ... ще нахабніше, аніж у глибокій Польщі» [13, т. 2, с. 310].

Куліш і Грабовський не заперечували також і численних спроб уряду Речі Посполитої обмежити права українського козацтва. Але розглядали їх виключно як вимушені заходи, спрямовані на стабілізацію вкрай хитких дипломатичних відносин з Кримським ханством і Туреччиною, розбалансованих регулярними і неконтрольованими нападами козаків на ці держави. Дослідники зауважували, що «козацькі набіги, які давали їм здобич і втіху, а бандуристам нові теми для

дум, зумовлювали вторгнення в польські землі татарських орд і тягли за собою справжню війну з Оттоманською Портою» [13, т. 2, с. 315], однією з найпотужніших держав тогочасного світу. Але «степові лицарі не вдавалися до політичних міркувань і не розуміли, або не хотіли розуміти, вчинків польського уряду. Вони ... називали ці вчинки порушенням своїх прав, образами і пригнобленням» [13, т. 2, с. 315].

На цьому етапі своєї творчості Куліш почав формулювати тезу щодо розбіжності інтересів козацтва з інтересами пересічних українців, яку він розвинув пізніше: «Не треба самих тільки ляхів католиків за таких азіятів вважати. Наше козацтво ... були ті ж самі своєвольні й безсердечні жовніри, тільки що з людьми простими молилися і за віру їх не зневажали. Добивалися вони своїх вольностей козацьких, а про міщан і селян не дбали. З міщанами вони за торги і ярмарки почасти билися; попившись у городах по базарах розбишаками буяли, великий бешкет людям убогим чинили, чесних міщанок ледачими словами зневажали, а як коли, то й вічним соромом окривали. На переходах по селах людей неоружних, смирних обіжали, розоряли і все те з ними, що й жовніри, творили, тільки віри не займали» [14, с. 41].

Зі смертю Міхала Грабовського 19 листопада 1863 р. припинилася їх наукова дискусія з Пантелеймоном Кулішем, і думка «пізнього» Куліша еволюціонує далі. Задекларувавши метою своїх історичних пошуків бажання «проникнути в справжнє становище речей, хоча б в окремих моментах часу ... (прокласти. – М. В.) хоча б який шлях до розуміння що було і чому так» [10, с. III], Куліш переходить на засади російської імперської

історіографічної школи. Він починає називати себе «вихованцем москво-руської державності, який *і від панської, і від козацької слави стоїть осторонь*» (виділення наше. – М. В.) [12, т. 2, с. 123]. За це українські історики-народники в особі М. Костомарова заявили, що таким чином їх колега «вияв[ив] ... дивний дух пихатості та зарозумілості, з хвастощами вистав[ив] себе напоказ, з презирством втопт[ав] в багнюку вчених, які перед ним опрацьовували малоросійську історію» [8, с. 18].

Предбачивши, що його нове реноме буде сприйняте далеко не всіма друзями, колегами і однодумцями, Куліш адресував їм таке звернення: «Те, що я сказав, може бути, звісно, помилковим. Але, в усякому разі, це результат чесного шукання істини, невтомної праці, довгих і ретельних роздумів» [11, №7, с. 135].

Підставою для кардинальної трансформації свідомості П. Куліша стали недовзначні висновки, яких він дійшов у своїх наукових шуканнях. По-перше, він впевнився, що державна модель Речі Посполитої, яка припустила шляхетську анархію та жовнірське свавільство, неприйнятна для України. В цьому сенсі П. Куліш поділив думки М. Владимирського-Буданова, який, розглядаючи наслідки руйнувань, спричинених в Україні діями польських жовнірів, писав: «Багатьом може видатися, що все це не йде за межі звичайних явищ усібних воєн; але навряд чи держава, в якій є принаймні найменший потенціал подальшого здоров'я та життя, може ... спустошувати частини власної території й довершувати здійснений (козаками. – М. В.) погром» [2, с. 87]. По-друге, на думку Д. Дорошенка, П. Куліш переконався, що на час Хмельниччини українці виявилися ще «недозрілими

і не здібними до створення власної держави», тож в його очах «поєднання України з Москвою виглядало як неминучий і виправданий історією акт» [6, с. 107]. По-третє, Куліш розчарувався в самій ідеї народних рухів (зокрема, Хмельниччини і Гайдамаччини). Ще 1856 р. на сторінках «Записок о Южной Руси» він написав, що головною рушійною силою, яка спонукала повстанців до дій, передусім була помста за справжні або уявні образи, а також їхнє прагнення до поживи. «Так завжди буває, – констатував дослідник. – Люди, прагнучи свідомо або несвідомо до перетворення суспільного життя, керуються при цьому егоїстичними або корисливими спонуканнями» [13, т. 1, с. 246]. Цю тезу Куліш пізніше розвинув на сторінках фундаментальної тритомної праці «Отпадение Малороссии от Польши», у якій він дослідив історію Хмельниччини.

Аргументація Куліша передусім ґрунтувалася на доведенні тези про деструктивну сутність української козащини. У статті «Козаки по отношению к государству и обществу» він поставив питання: «Яку ж роль відігравало козацтво в державі і суспільстві?» – і одразу ж дав на нього відповідь: «Звісно ж, не творчу» [11, № 7, с. 134]. Творчі початки Куліш асоціював з діяльністю української шляхти, яка освоювала «прикордонну пустелю» і організовувала захист держави від татарської небезпеки; селян, які вирощували хліб; міщан, які займалися торгівлею, ремеслами та разом з духовенством захищали православну віру від наступу католицтва і унії.

Натомість єдиною метою козацтва, на думку Куліша, було захоплення військової здобичі шляхом пограбування не лише своїх одвічних противників, татар і турків, але й болгар, вірменів, волохів,

греків, румунів, сербів та ін. Козацькі повстання під проводом К. Косинського, С. Наливайка, І. Сулими, Т. Федоровича, П. Бута та ін. Куліш розглядав виключно як боротьбу козацтва за власні вузько-станові інтереси, а також як різновид звичайних здобичницьких походів. Їх відмінність полягала лише в тому, що вони були спрямовані не на сусідні держави, а на свою ж *alma mater*, якою по відношенню до козацтва виступала Річ Посполита. Відтак ідеї державної впорядкованості і козацьких вольностей, на думку Куліша, були несумісні. За його образним висловом, «твердий і мирний уряд настільки ж не погоджувався з інтересами (козацтва. – М. В.), наскільки добре охоронюване стадо – (не погоджувалося. – М. В.) з інтересами вовків» [11, № 3, с. 357]. Протиставляючи себе державі, яка в ім'я загального блага постійно намагалася обмежити козацькі вольності, козацтво, зрештою, протиставляло себе цілому суспільству.

Не асоціюючи козацтво з народом, Куліш писав, що найбільш повно невідповідність їхніх інтересів виявилася у програмових завданнях, сформульованих кожною зі сторін напередодні революційного виступу 1648 р. У праці «Хмельнищина» він зазначав, що українське духовенство сподівалося на відміну унії і стримання просування католицької віри в Україні, міщани хотіли обмеження влади польських воевод і старост, а також впровадження українських судів, селяни ж «мали надію, що панів державців над ними більш не буде, а будуть вони на вільному чиншу, як ходячкова шляхта сидіти і своєю громадою поміж себе правуватися ... А козаки низові не про те дбали: їм аби ляхів, ворогів своїх ... порозбивати, човнів скрізь по Дніпру

наготовити і Чорним морем по давньому гуляти ... а ще більше – кляштори й костели пожакувати, та й на заможний люд хижим оком позирали. Вела їх помста і жадоба великої здобичі воєнної на Україну» [14, с. 51]. З часом Куліш розвинув цю думку. На сторінках тритомника «Отпадение Малороссии от Польши» він дійшов висновку, що, розпочинаючи чергове повстання, козаки прагнули позбутися шляхти і посісти її елітарне місце в українському суспільстві. При цьому інтереси решти суспільства козацтво підтримувало лише тією мірою, якою вони відповідали їхній власній зацікавленості.

Саме розбіжністю програмових завдань пояснював Куліш збитки, яких завдали козаки мирному населенню. Вони «наче суцільна пожежа ... пройшли вздовж і впоперек всю Київщину, Чернігівщину, Поділля, Волинь, Червону й Білу Русь» [12, т. 2, с. 190]. Вже в перший рік повстання козаки захопили і пограбували волинські міста Володимир, Дубно, Заслав, Клевань, Кременець, Кобрин, Корець, Луцьк, Остріг, Полонне, Гощу, Геблїїв, Тайкури, Тучин і безліч панських маєтків по р. Горинь. Характерним прикладом дій козаків Куліш вважав обставини захоплення м. Полонне, в якому вони «взяли здобичі на чотири мільйони та вирізали чотириста дівичь-шляхтянок і маленьких дітей в замку. Кров запеклася у пів-коліна» [12, т. 2, с. 254]. Окрім того, в місті було знищено місцеву єврейську громаду. Подібні насильства над населенням Куліш побіжно пояснював не лише жорстокістю козаків, але й жорстокістю часу.

Доводячи тезу щодо руйнівної сутності козаччини, Куліш звертається до проблеми втрат української єврейської громади від дій козацького війська.

Матеріалом для цього дослідження стали відомі трактати «Глибокий мул» та «Лиха часів», написані сучасниками подій Натаном Мойсеєм Ганновером і Меіром бен Шмуелем⁷, які представили історію Хмельниччини ледь не як геноцид єврейського народу. Ці праці містять спірні, з наукової точки зору, свідчення про знущання і вбивства євреїв козаками, взяття їх у полон татарами та деякі дані щодо кількісної характеристики втрат тощо.

Кулішева інтерпретація «єврейського питання» являє собою один із прикладів тенденційного підходу дослідника до використання джерел. Ті з них, які змальовують козачину в позитивному світлі, Куліш розглядає скептично і припускає, що вони можуть містити недостовірну інформацію, тоді як неоднозначним за змістом документам (на зразок згаданих єврейських хронік), які повідомляють про злодіяння козаків, Куліш довіряє беззастережно.

На окрему увагу заслуговує оцінка Кулішем козацько-татарського союзу років Хмельниччини. Цей альянс він розглядав як вкрай негативний, оскільки як винагороду за військові послуги кримці брали ясир з числа всіх жителів України, незалежно від їх національної приналежності і віросповідання. Зокрема, влітку 1648 р. татари захопили в полон понад двісті тисяч осіб. За словами Тугай-бея, які цитує Куліш, це стало можливо лише завдяки тому, що «вони уклали договір з козаками на сто років» [12, т. 2, с. 173].

Грунтуючись на спогадах сучасників
⁷ Куліш був знайомий з даною хронікою за її російським перекладом, зробленим з венеціанського видання 1653 р., в якому автором зазначається Єгошуа бен Давид зі Львова. Тож Куліш на сторінках «Отпадения ...» пише, що хроніка написана сином львівського раввина євреєм-мемуаристом Єгошем. Насправді авторство належить польському єврею Меіру бен Шмуелю з м. Шебжешин.

подій, Куліш пише, що, за секретними усними домовленостями між польським королем Яном Казиміром і кримським ханом Іслам-Гіреєм, після укладення Зборівського миру татарам віддали для вибрання ясиру понад сімдесят міст і безліч сіл. Після битви під Берестечком орда, яка втікала з поля бою, також брала ясир. Кількість бранців Куліш не повідомляє, але зазначає, що, не вдовольнившись ясиром, татари повністю знищили шість тисяч козаків та приблизно вісім тисяч покозачених селян, які трапилися їм по дорозі. Нерідко й самі козаки потрапляли в полон до татар. Розмірковуючи над цим фактом, Куліш ставить риторичне питання: «... якщо (татари. – М. В.) вводили в неволю навіть власних соратників, то яким було становище селян?» [12, т. 3, с. 92]. Таким чином, кримці, на думку Куліша, були концентрованим уособленням зла для всіх жителів України. Тож, підкреслюючи руйнівну сутність козацтва, Куліш писав, що у козаків було більше спільного з «дикими» татарами, аніж з «цивілізованими» поляками. Для проведення цієї думки на підсвідомому рівні він повсякчас називає Богдана Хмельницького «ханом», а козацьке військо – «ордою».

Підтверджуючи тезу про розбіжність інтересів козацтва з інтересами пересічних українців, Куліш писав, що йому відомі непоодинокі випадки, коли козаки сприяли татарам у вибранні ясиру з числа власних одновірців, співвітчизників, жителів України. З цієї метою об'єднані козацько-татарські загоны влаштовували повномасштабні облоги міст або вдавалися до хитрощів: прийшовши нібито для закупівлі харчів, козаки проникали в місто і відчиняли його брами, даючи шлях своїм союзникам-татарам. Така

доля, на його думку, спіткала волинські міста Заслав, Колки, Олику, Остріг, Полонне, Тучин та ін. Куліш звертав увагу, що сучасні йому представники народницької течії української історіографії «не згадували про (ці випадки. – М. В.) навіть побіжно» [12, т. 3, с. 47].

Заради справедливості Куліш зазначав, що не всі козаки підтримували ідею союзу з татарами. Позицію цього угруповання він представив у фрагменті промови невідомого козака: «Чи буде воно гаразд, щоб нам поганців за опікунів собі мати? Дасть Бог, наше військо може й само те справити, що ми хочемо через тих поганців од ляхів боронитись і в короля ... кривди нашої доходити» [12, т. 2, с. 155].

Наведені Кулішем свідчення пізніше були підтверджені, зокрема, такими авторитетними вченими, як М. Грушевський. У восьмому томі своєї праці «Історія України-Руси» він писав: «Коли ганьба сього позволення (вибирати ясир. – М. В.) падала на польське правительство, на короля, то одіозність його виконання спадала – і спала дійсно (не вважаючи на всі силкування відвести від себе сю відповідальність) на військо, старшину і особливо на самого гетьмана» [3, т. 8, с. 221]. Попри це сучасна українська історіографія до сьогодні належним чином не вивчила такі факти та не надала їм відповідної оцінки.

Принагідно зауважимо, що, на думку Куліша, відповідальність за пограбування татарами України 1649 р. нарівні з козаками несла влада Речі Посполитої в особі короля Яна Казимира, адже саме він дав дозвіл кримській орді «воювати вогнем і мечем польські володіння праворуч і ліворуч»⁸ [12, т. 3, с. 46].

⁸ За умовами Зборівського мирного договору

Приєднуючись до думки значної частини польських істориків, в узагальненому вигляді висловленої Л. Кубалею, П. Куліш пише: «Важко сказати, що то була за необхідність, яка примусила панів погодитися і піддати ворожому вогню й мечу беззахисний край. Але якщо можна було відкупитися, якщо можна було той ясир і здобич, на які розраховували татари, порухувати грошима, і цього не зробили, а торгували людською кров'ю, то король і його радники варті смертельного презирства» [12, т. 3, с. 46].

Зазначимо також, що поданий Кулішем огляд польсько-татарських взаємин далеко не повний, оскільки через особливості власної історіографічної концепції Куліш доводить розгляд революційних подій Хмельниччини лише до 1654 р., залишаючи, таким чином, укладення польсько-татарського союзу та його негативні наслідки для жителів України поза увагою.

На відміну від козацького війська, яке, на думку Куліша, за своєю зорієнтованістю на здобичництво було подібне до татарської орди, головним руйнівним чинником польського війська він вважав свавілля жовнів⁹. Воно виявлялося у повній неконтрольованості дій пересічних вояків вищим командуванням. Безпосередні командири корогов (ротмістри, поручники, хорунжі) не лише не стримували своїх підлеглих, але й грабували разом з ними. На думку Куліша, українські землі, за винятком Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств, залишалися під контролем Речі Посполитої, що формально давало право Кулішу писати про них як про «польські території».

⁹ В інтерпретації Куліша військо Речі Посполитої складалося з польських жовнів та іноземних найманців, які за свою службу отримували грошову винагороду («жолд»), та надвірних загонів заможної шляхти, які існували коштом своїх наймачів.

існувало дві головні причини, внаслідок яких вояки вдавалися до подібних дій. По-перше, жовніри вважали, що мають право на пограбування обивателів в знак винагороди за понесені ними тягарі військової служби відповідно до старовинних «привілеїв військового побуту» [12, т. 1, с. 218]. По-друге, уряд Речі Посполитої власноруч підштовхував своїх вояків до таких дій, оскільки не сплачував їм грошової винагороди вчасно і в повному обсязі. Відтак жовніри, «не отримуючи жолду, брали його з лишком, грабуючи людей убогих». Інколи вояки захоплювали таку кількість здобичі, що «за ... корогвою тягнувся обоз різних статків, разом із захопленими в мирних людей кіньми, волами і коровами» [12, т. 1, с. 219]. У випадках, коли жовніри ставали на шлях пограбувань мирних жителів (безвідносно причин, які штовхали їх до таких дій), Куліш не вбачав суттєвої різниці між ними і козаками. Він писав, що жовніри «не зупинялись ні перед чим ... розоряли і грабували ... так само, як і дніпровські добичники» [12, т. 1, с. 218]. Відмінність між ними полягала лише в тому, що перші були католиками і служили Речі Посполитій, а другі сповідували православ'я і протистояли державі. Подібно до жовнірів вчиняли вояки з надвірних загонів заможної шляхти. Але, на думку Куліша, найбільших збитків людям завдавали іноземні найманці. Для підтвердження цієї тези він наводить документ, у якому місцеві жителі скаржились на іноземців, розбещеність, жадоба і зухвальство яких в десятки разів перевищували свавілля польських жовнірів.

Куліш також вказував на безперспективність судового переслідування злочинців, оскільки «військові суди і цивільні трибунали були завалені скаргами

на жовнірські пограбування, насильства і розбої» [12, т. 1, с. 274], а з числа самих вояків рідко хто не перебував під судом або слідством у справі про пограбування або насильства. Тож вони були звичні до судових позовів і не звертали на них жодної уваги.

На думку Куліша, жовнірські здирства сягали таких масштабів, що доведені до відчаю обивателі були змушені захищатися від власного війська, як від «диких» татар. З наближенням корогви вони піднімали мости, зачиняли брами і виставляли на міських мурах охорону. Куліш вважав, що нерідко мирні жителі навіть вступали у бій, коли «сердитий на все натовп жовнірів ... вимагав постою» [12, т. 1, с. 219]. При цьому шляхта не лише не обмежувала своїх підданих, але й заохочувала їх, оскільки збройний опір був єдиним засобом вберегтися від грабіжників і насильників, які, до того ж, перебували на службі в короля.

Обстоюючи ідею про те, що Річ Посполита була глибоко вражена численними вадами і її розпад був неминучим, Куліш наводить парадоксальні свідчення, що сам король (!) наказував жовнірам грабувати власних підданих. Ці події мали місце під час берестецької кампанії протягом весни-літа 1651 р. Польське військо, яке потерпало від голоду та епідемії, тричі (!) отримувало наказ від Яна Казимира запасати харчі шляхом пограбування (*wolnego wszędzie brania*). Із посиленням на щоденник Станіслава Освенцима Куліш пише, що цей наказ став «приводом до розорення Волині, оскільки челядь та іноземні найманці розійшлися негайно після такого дозволу на чати в різні боки, не вдовольняючись худобою, харчами та іншими статками, які знаходили в халупах убогих підданих.

Як вороги вони вдиралися, в будинки і замки, в яких шляхта разом з підданими зачинялася для оборони ... і знищували їх мечем і вогнем» [12, т. 3, с. 196].

Куліш вважав, що під час пограбувань мирного населення польські жовніри вдавалися до надмірних жорстокостей. Як характерний приклад таких дій він подав опис наслідків облоги м. Триліси: «Дуже багато трупів лежить скрізь по ямах, пивницях, коморах, навкруги містечка і по полях ... чоловіки ... і жінки з дітьми ... Все містечко із замком і хуторами на попіл обернули. Згоріли навіть церкви. Навіть дуби, які росли довкола містечка, й ті спалені. Все знищено вогнем і мечем» [12, т. 3, с. 150–151]. Підкреслюючи масовість жовнірських пограбувань, Куліш писав, що на початку 1653 р. жовніри лише однієї корогви під командуванням ротмістра Чарнецького «вирізали, розграбували і випалили» 6 містечок на Брацлавщині: Самгород, Прилуки, Липовець, Якубець, Линці, Борщівка. Сумно іронізуючи, Куліш зазначав, що «протягом короткого часу жовніри Чарнецького з жебраків перетворилися на багатіїв, а разом з тим на «героїв» на зразок наших «лицарів» [12, т. 3, с. 362]. Куліш підкреслював, що польська історіографія, подібно до критикованої ним української, не афішувала цих подій, замовчуючи, таким чином, «незручні факти».

Неоднозначність поглядів, які висловлював Куліш, підштовхує нас до певних роздумів. По-перше, Куліша не варто підозрювати у намаганні «сподобатись» режиму. Від публікації своїх праць (передусім маємо на увазі «Історію возсоединения Руси» та «Отпадение Малороссии от Польши») автор не отримав жодних дивідендів, хіба що вступив

у конфлікт з колегами-науковцями, який тривав до кінця його життя. Куліш передбачав цей конфлікт і не боявся його. Він писав: «... що-ж як не ту в мене старовину побачать, котору звикли собі по книжках виображати?» [6, с. 108]. До того ж людина боягузлива (або схильна до порозумінь з режимом) не буде підтримувати тісні зв'язки з членами таємної політичної, фактично антиурядової, організації. Тож це свідчить про те, що Куліш справді висловлював свої думки. Питання в тому, наскільки правильними вони виявилися. Про це ми можемо судити з позицій історичної ретроспективи. Відтак, по-друге, історики-дослідники, мусять не лише вкрай уважно ставитися до використовуваних джерел, постійно розширювати їх коло з метою наблизитись до розуміння об'єктивної ситуації, але й ретельніше підходити до їх аналізу та інтерпретації. І, зрештою, по-третє. Попри те, що у своїх наукових працях Куліш нерідко робив спірні висновки, його наукову спадщину високо оцінювали знані дослідники історії України. Зокрема, Д. Дорошенко відзначав швидкий і критичний розум П. Куліша і шкодував, що той не зайняв належного місця в українській історіографії. М. Грушевський, не поділяючи ідей, викладених на сторінках фундаментальної праці «Історія возсоединения Руси», тим не менш, писав, що цей твір «все-таки ... дуже талановитий і дуже цінний ... з науково-історичного, дослідницького (виділення М. Грушевського. – М. В.) становища» [4, с. 30]. І навіть М. Костомаров, послідовний противник пізньої історіографічної концепції П. Куліша, визнавав, що перший том згаданого вище дослідження становить «превосходное сочинение об истории южнорусского края, с которым

как по таланту автора, так и по способу обработки и по верности взглядов едва ли какое другое может соперничать» [8, с. 18]. Така висока якість наукового дослідження, яку визнавали навіть наукові противники і опоненти, мусить стати взірцевою для всіх дослідників вітчизняної (і не тільки) історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк-Кисіль П. В. Михайло Грабовський як дослідник історії України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. ХХІХ. – Запоріжжя, 2010. – С. 277–281.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Перемещение Южно-Русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1888. – № 7. – С. 79–116.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси / Грушевський Михайло Сергійович. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 7–8.
4. Грушевський М. С. В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – Київ, 1927. – Кн. 1/2.
5. Гуревич А. Я. Историк конца ХХ столетия в поисках метода // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1996.
6. Дорошенко Д. І. Огляд Української історіографії / Дорошенко Дмитро Іванович. – Прага: Український університет в Празі, 1923.
7. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3-х т. – Київ: Наукова думка, 1990. – Т. 2.
8. Костомаров Н. И. Козаки. Исторические монографии и исследования / Костомаров Николай Иванович. – М.: Чарли, 1995.
9. Кулиш П. А. Украина. Од початку Вкраїны до батька Хмельницького. / Кулиш Пантелеймон Александрович. – Киев: Университетская типография, 1843.
10. Кулиш П. А. История возсоединения Руси / Кулиш Пантелеймон Александрович. – С.-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. – Т. 1.
11. Кулиш П. А. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. – 1877. – № 3, 7.
12. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) / Кулиш Пантелеймон Александрович. – Москва: Университетская типография, 1888–1889. – Т. 1–3.
13. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси / Кулиш Пантелеймон Александрович. – С.-Петербург, 1856–1857. – Т. 1–2.
14. Кулиш П. О. Хмельницина / Кулиш Пантелеймон Олександрович. – Петербург, 1861.
15. Кулиш П. О. Чорна рада / Кулиш Пантелеймон Олександрович. – Київ: Веселка, 1990.
16. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти / Упорядник О. М. Бодянский. – Москва: Издание императорского общества истории и древностей Российских, 1846.
17. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» / Упорядник О. І. Левицький. – Киев: Комиссия для разбора древних актов, 1878.
18. Літопис Самовидця / Упорядник Я. І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971.
19. Луцький Ю. Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто, 1984.
20. Пантелеймон Куліш. Твори в двох томах / Упорядник Є. К. Нахлік. – Київ: Наукова думка, 1994. – Т. 1.
21. Федорук О. Сигнальний примірник «Повести об украинском народе» Куліша // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 838–839.
22. Юровська О. Куліш і Грабовський // Україна. – 1929. – № 5. – С. 76–92.
23. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ–ХVІІ ст. / Яковенко Наталя Миколаївна. – Київ: Критика, 2002.